

TENDENCIJE U RAZVITKU STANOVNIŠTVA SR HRVATSKE

Autor razvitak stanovništva SR Hrvatske u poslijeratnom razdoblju, razmatra preko ukupnog kretanja stanovništva i njegovih sastavnica (prirodnog kretanja i migracije) i preko promjena u demografskim strukturama, pa pokazuje analizom slijedeće relevantne značajke: SR Hrvatska je u Jugoslaviji niskonatalitetno područje i karakterizira je, kao i druga naša niskonatalitetna područja (Vojvodinu, SR Srbiju bez pokrajina, Sloveniju), usporavanje stope porasta ukupnog stanovništva i smanjivanje njegovog udjela u ukupnom stanovništvu Jugoslavije.

To je smanjivanje u Hrvatskoj uvjetovano, u skladu s njezinim razvojnim značajkama, prije svega smanjivanjem prirodnog prirasta stanovništva, koje je rezultanta konstantnog smanjivanja nataliteta/fertiliteta i blagog povećanja mortaliteta.

Promjene u broju stanovnika, njegove strukture i prostornog razmještaja imaju veliko značenje u okviru razmatranja kompleksne problematike ekonomskog razvitka, a posebno u sferi zaposlenosti i zapošljavanja. Demografske determinante zaposlenosti dolaze do izražaja u dugoročnom kretanju komponenti prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta te imigracije i emigracije), a preko tih se komponenti očituju u postepenim promjenama koje nastaju u starosnoj strukturi stanovništva. Neposredan demografski okvir formiranja ekonomski aktivnog stanovništva (radne snage) i njegovog zaposlenog dijela (kontigenta zaposlenih) čini tzv. radno-sposobno stanovništva (u dobi 15–64 godine). Stoga je radi sagledanja demografskih odrednica zaposlenosti i zapošljavanja prijeko potrebno analitički obraditi kretanje ukupnog stanovništva, njegovih prirodnih i migracijskih (mehaničkih) komponenti i globalne promjene u dobnoj strukturi stanovništva na određenom području. Pritom je bitno imati na umu da se demografska kretanja mogu predvidjeti prilično točno i to za relativno dugo razdoblje, pa stoga ona kako po svojim ukupnim konsekvencama, tako i po konsekvencama u pogledu kretanja zaposlenosti/nezaposlenosti imaju redovito dugoročan karakter.

* Profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Stanovništvo SR Hrvatske po svojim globalnim i strukturnim obilježjima ima slične razvojne karakteristike kao i stanovništvo naših ostalih niskonatalitetnih područja (Vojvodina, SR Srbija bez teritorije pokrajina, SR Slovenija) i drugih razvijenih evropskih zemalja u kojima je demografska tranzicija sedamdesetih godina našeg stoljeća završena. Jednostavna reprodukcija stanovništva Hrvatske i drugih spomenutih područja više nije osigurana. Stopa neto reprodukcije nalazi se ispod razine od 1,0, a stopa totalnog fertiliteta ispod razine od 2,1.¹

Zbog karakterističnog toka, odrednice i kvantitativne razine komponenti prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta) oporavak u sferi reprodukcije stanovništva, koji bi vodio prema postizanju razine jednostavne reprodukcije, mogao bi se očekivati prvenstveno na osnovu oporavka fertiliteta. Prema tome, bitna dinamička komponenta ukupnog porasta stanovništva u takvim uvjetima jest fertilitet. I većina zemalja u kojima je proces tranzicije završen favorizira u okviru stimulativne populacijske politike njezinu pronatalističku varijantu, mada u novije vrijeme i imigracijska varijanta postoje sve značajnija.²

1. Jugoslaviju čine područja s različitim povijesnim, kulturnim i ekonomskim naslijeđem. To je uvjetovalo različite demografske značajke po pojedinim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama. U Jugoslaviji danas nalazimo područja s izrazito visokim natalitetom (Kosovo) i izrazito niskonatalitetna područja, u kojima je proces demografske tranzicije završen (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, SR Srbija bez teritorija pokrajina). Iako se udio niskonatalitetnih područja u ukupnom stanovništvu Jugoslavije konstantno smanjuje, prvenstveno zbog relativno dugog razdoblja smanjivanja nataliteta, u njima još uvijek živi većina stanovništva (prema popisu iz godine 1981. to je 63,4% od ukupnog stanovništva). U tim je područjima proces opadanja nataliteta započeo već prvih desetljeća XX stoljeća. U kasnu tranzicionu podetapu, koju obilježava pad stope nataliteta ispod razine od 20 promila, ta su područja ušla između godine 1956. i 1958. Danas je u našim niskonatalitetnim područjima proces tranzicije završen, s tim da stopa nataliteta pokazuje diferencirane razine: u Sloveniji je ona od 1962. konstantno viša od razine zabilježene u tri ostala niskonatalitetna područja. Prema podacima za godinu 1987. stopa nataliteta iznosila je u Vojvodini 11,5 promila, u Hrvatskoj 12,8 promila, u Srbiji izvan teritorija pokrajina 12,6 promila, a u Sloveniji 14,2 promila.³

Agregatni izraz razlika u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva među pojedinim našim područjima pokazuje diferencirano kretanje ukupnog broja stanovnika po pojedinim republikama i autonomnim pokrajinama (vidjeti tabelu br. 1).

Tabela br. 1 pokazuje da je u ukupnom razdoblju 1948-1981. stanovništvo SR Hrvatske u odnosu na stanovništvo drugih niskonatalitetnih republika i

¹ Za situaciju u evropskim zemljama vidjeti: Davis, Bernstam, Ricardo-Campbell (edited): »Below-Replacement Fertility in Industrial Societies«, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12., 1986., New York.

² Vidjeti o tome: C. Höhn: »Population policies in advanced Societies: Pronatalist and migration strategies«, European Journal of Population, Vol. 3, No. 3/4 (1987).

³ Izvor podataka: »Statistički godišnjak Jugoslavije za godinu 1988.«

autonomnih pokrajina raslo sporije i zabilježilo je relativno najniži ukupan porast, a to je 21,7%. Nešto veći porast zabilježilo je u istom razdoblju stanovništvo Vojvodine (24,1%), dok je stanovništvo Slovenije i SR Srbije bez teritorija pokrajina nešto intenzivnije poraslo (prve za 31,4%, a druge za 37,1%). Ostale republike, odnosno autonomne pokrajine zabilježile su u navedenom razdoblju osjetno veći porast broja stanovnika nego naša niskonatalitetna područja. Ekstremno visok porast stanovništva u jugoslavenskim razmjerima imalo je Kosovo, gdje se stanovništvo između 1948. i 1981. više nego udvostručilo (poraslo je 115,1%).

Tabela br. 1.

UKUPAN BROJ STANOVNIKA JUGOSLAVIJE
 PO REPUBLIKAMA I AUTONOMNIM POKRAJINAMA
 – U POPISIMA STANOVNIŠTVA (NAKON RATA)

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	Indeks 1981/48.
Broj stanovnika (000)						
SFR Jugoslav.	15.842	16.991	18.549	20.523	22.428	141,6
– Bosna i Herc.	2.564	2.847	3.278	3.746	4.124	160,8
– Crna Gora	377	420	472	530	584	154,9
– Hrvatska	3.780	3.936	4.160	4.426	4.601	121,7
– Makedonija	1.153	1.304	1.406	1.647	1.912	165,8
– Slovenija	1.440	1.504	1.592	1.727	1.892	131,4
– Srbija	6.528	6.979	7.642	8.445	9.314	142,7
– Srbija izvan pokrajina	4.154	4.464	4.823	5.250	5.695	137,1
– Vojvodina	1.641	1.670	1.855	1.953	2.035	124,1
– Kosovo	733	816	964	1.244	1.584	216,1

Izvor: Knjige popisa stanovništva

Usporedimo li promjene ukupnog broja stanovnika Hrvatske i Jugoslavije u poslijeratnom međupopisnom razdoblju od godine 1948. do 1981. proizlazi da je ukupan broj stanovnika SR Hrvatske porastao u navedenom razdoblju za 822 tisuće ili za 21,7%. Ukupan broj stanovnika Jugoslavije istovremeno je porastao za 6.586 tisuća ili za 41,6%. Udio porasta stanovništva Hrvatske u ukupnom porastu stanovništva Jugoslavije iznosio je 12,5%. Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva Jugoslavije u razdoblju 1948–1981. iznosila je 1,06%, a Hrvatske 0,6%. Udio stanovništva Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije konstantno se smanjivao, pa je u godini 1948. iznosio 23,9%, a u godini 1981. bio je 20,5%.

Instrukтивно je dalje razmotriti kretanje porasta stanovništva Hrvatske po pojedinim međupopisnim razdobljima u usporedbi s istim u našim drugim niskonatalitetnim područjima (Vojvodini, Srbiji bez teritorija pokrajina i u Sloveniji). U Hrvatskoj je karakterističan različit intenzitet tog porasta po pojedinim međupopisnim razdobljima, ali uz stalnu tendenciju *usporavanja* porasta. Tako je u međupopisnom razdoblju 1948–1953. stanovništvo Hrvatske poraslo ukupno za 4,1%, ili prosječnom godišnjom stopom od 0,8%; u razdoblju

1953-1961. stanovništvo je poraslo ukupno za 5,7% ili prosječnom godišnjom stopom od 0,7%; u razdoblju 1961-1971. ukupan je porast iznosio 6,4%, a prosječna godišnja stopa porasta 0,6%; u razdoblju 1971-1981. ukupan porast stanovništva iznosio je 3,9%, a prosječna godišnja stopa porasta 0,4%. Konstantno *usporavanje* stope porasta ukupnog stanovništva hrvatske posljedica je relativno niske razine prirodnog prirasta stanovništva i nepovoljnih trendova migracija.

2. U stanovništvima u kojima je proces demografske tranzicije pred završetkom ili je završen, kao što je slučaj u SR Hrvatskoj, bitnu dinamičku komponentu prirodnog kretanja čini natalitet (fertilitet), iako i mortalitet upravo u tim uvjetima ima znatan utjecaj na formiranje veličine prirodnog prirasta. Analizirat ćemo stoga kretanje obje komponente prirodnog prirasta u razdoblju 1950-1987. i to u njihovom apsolutnom i relativnom izrazu.

Ukupan se broj živorođene djece u Hrvatskoj poslije godine 1950. konstantno smanjivao. U godini 1950. iznosio je 95.500, u 1960. - 75.156, u 1970. - 61.103, u 1980. - 68.220, a u godini 1987. bio je 59.209. Istovremeno je ukupan broj umrlih prvih deset godina opadao, a zatim se - naročito poslije 1970. - konstantno lagano povećavao, vezano uz povećanje proporcije starog stanovništva u ukupnom stanovništvu. U godini 1950. iznosio je 47.292, u 1960. - 41.361, u 1970. - 44.147, u 1980. - 50.100, a u godini 1987. bilo je 53.080 umrlih.

Iz usporedbe kretanja broja živorođenih i umrlih vidi se u navedenom razdoblju njihovo divergentno kretanje. Dok se broj živorođenih smanjivao, broj je umrlih, prosječno uzevši, lagano rastao, pri čemu je smanjenje broja živorođene djece bilo brže nego povećavanje broja umrlih.⁴ Slijedi prema tome da su obje determinante prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske djelovale u navedenom razdoblju na smanjivanje prirodnog prirasta. U godini 1950. prirodni je prirast iznosio 48.268, u 1960. bio je 34.795, u 1970. - 16.956, u 1980. - 18.120, a u 1987. svega 6.129.⁵ Prirodni prirast u godini 1987. iznosio je svega 12,7% ostvarenog prirasta prema godini 1950.

Opće stope nataliteta i mortaliteta u SR Hrvatskoj u razdoblju 1950-1987. pokazale su prosječnu tendenciju smanjivanja, s napomenom da su stope nataliteta opadale znatno brže od stopa mortaliteta, a ove su posljednje čak u posljednjem desetljeću i blago porasle. Između godina 1950. i 1987. stopa nataliteta smanjivala se od 24,8 promila 1950. g. na 18,4 promila godine 1960., pa na 13,9 promila godine 1970, zatim se zapaža njezino povećanje na 14,8 promila u godini 1980. i napokon ponovno smanjenje i to na razinu 12,7 promila godine 1987. Stopa mortaliteta iznosila je 1950. g. 12,3 promila, 1960. godine 10,0 promila, 1970. - 10,1 promila, da bi nakon toga blago porasla i to 1980. na 10,9 promila i 1987. na 11,4 promila. Stopa prirodnog prirasta iznosila je godine 1950 - 12,5 promila, 1960 - 8,4 promila, 1980 - 3,9 promila i 1987 - 1,3 promila. Budući da je stopa mortaliteta u navedenom razdoblju, opadala znatno blaže od stope nataliteta, smanjivanje je stope prirodnog prirasta u tom razdoblju bilo primarno uvjetovano opadanjem nataliteta.

⁴ Indeks smanjenja broja živorođenih 1987. prema 1950. iznosio je 62,0 (tj. smanjenje za 38,0%), a indeks porasta broja umrlih istovremeno je iznosio 112,2 (tj. porast za 12,2%).

⁵ Podaci za 1987. uzeti su iz »Saopćenja« - Republičkog zavoda za statistiku SR Hrvatske, br. 21. 2., od 8. kolovoza 1988. g.

No, već u razdoblju nakon godine 1970. dolazi do izražaja postepeni porast opće stope mortaliteta, koji će napredovati usporedo s intenziviranjem procesa demografskog starenja, pa je zato važno, ako se razmatra buduće kretanje prirodnog prirasta stanovništva, imati na umu da će smanjivanje prirodnog prirasta ubuduće, čak i uz uvjet zaustavljanja daljeg pada nataliteta, biti pod znatnim utjecajem povećavanja opće stope mortaliteta.

Prateći kretanje stope nataliteta nakon godine 1954., jasno su diferencirana tri podrazdoblja: (a) podrazdoblje opadanja nataliteta sa 22,1 promila na 13,9 promila (1955-1970); (b) podrazdoblje »stabilizacije« stope nataliteta na razini između 14,5 i 15,0 promila (1971-1980.); (c) podrazdoblje daljeg opadanja nataliteta u osamdesetim godinama, koje će se, zbog sadašnje karakteristike dobne strukture stanovništva, a vezano posebno uz promjene u veličini fertilnog kontingenta ženskog stanovništva, nastaviti do svršetka stoljeća.⁶

Opća stopa fertiliteta⁷ iznosila je u Hrvatskoj godine 1950. - 87,2 promila, 1960. - 70,0 promila, 1970. - 51,3 promila, 1980. - 58,3 promila i godine 1985. (posljednje za koju raspoložemo podatkom) iznosila je 54,8 promila. Proizlazi da je opća stopa fertiliteta slijedila kretanje opće stope nataliteta, tj. izraziti pad do 1970, pa izvjestan porast i tendenciju stabilizacije u toku sedamdesetih godina, i konačno pad u osamdesetim godinama. To je izraz činjenice da su obje stope pod značajnim utjecajem starosne strukture i promjena u njoj, ali također i promjena do kojih je dolazilo u općim uvjetima života, koji redovito utječu na reprodukciju stanovništva.

Tendencija opadanja nataliteta i fertiliteta znači istovremeno smanjenje broja djece u obitelji. U Hrvatskoj, kao i u našim drugim niskonatalitetnim područjima, izrazito se povećava udio živorođene djece koja su po redu rođenja »prva i druga«, a smanjuje se udio djece koja su po redu rođenja »treća i višeg reda«. Tako je udio živorođenih u Hrvatskoj, koji su po redu rođenja bili »prvo dijete« u godini 1950. iznosio 36,2%, a u 1983. - 46,8%; udio djece koja su bila po redu rođenja »druga« istovremeno je povećan sa 25,5% na 38,4%, a udio djece »trećeg i višeg reda rođenja« smanjen je više nego dvostruko (sa 38,3% 1950. na 14,8% godine 1981).⁸

Za ocjenu postojeće razine reprodukcije stanovništva i njezinih budućih potencijala potrebno je analizirati slijedeće činioce: 1) brojčano kretanje fertilnog kontingenta ženskog stanovništva (od 15-49 godina); 2) njegovu starosnu strukturu i 3) specifične stope fertiliteta po dobi. Dok su prva dva pokazatelja reprezentanti demografskih odrednica reprodukcije stanovništva, treći pokazatelj, tj. specifične stope fertiliteta po dobi, izražava utjecaj kompleksne skupine društvenih i ekonomskih činilaca na reprodukciju stanovništva.

⁶ Još je godine 1980. stopa nataliteta u Hrvatskoj iznosila 14,8 promila, da bi zatim otpočela konstantno padati, pa je u 1987. iznosila 12,7 promila. Pritom valja napomenuti da je stvarna razina te stope nešto niža, jer se u naš kvantum nataliteta ubrajaju i djeca naših građana rođena u inozemstvu, od kojih će jedan broj sigurno ostati živjeti u inozemstvu.

⁷ Ovaj je pokazatelj kvocijent broja živorođene djece i broja žena u fertilnom razdoblju života (15-49 godina).

⁸ Vidjeti: D. Breznik: »Fertilitet stanovništva Jugoslavije i demografski aspekti planiranja porodice«, Socijalna politika br. 11-12/1987., Beograd.

Uzmemo li u razmatranje razdoblje između godina 1961. i 1981. proizlazi da je kretanje veličine tzv. fertilnog kontingenta na razinu reprodukcije djelovalo povoljno. Broj žena u fertilnoj dobi porastao je između 1961. i 1981. sa 1,064.914 na 1,152.704 (tj. za 87.790 ili za 8,3%). Povećanje broja ženskog stanovništva izraženo je u svim petogodištima do tridesete godine, dakle u potencijalno najjačim fertilnim grupama. Povećanje fertilnog kontingenta, djelovalo je u tom razdoblju na povećanje fertiliteta, ali, budući da su, kako smo vidjeli, stope nataliteta i fertiliteta smanjene, znači da su druga dva činioca djelovala suprotno, tj. na opadanje nataliteta.

Očigledno u daljem razmatranju valja obratiti pozornost na tzv. strukturne činioce reprodukcije. Struktura fertilnog kontingenta ženskog stanovništva prema starosti i promjene nastale u njoj, u mnogome objašnjavaju kretanje općih stopa nataliteta i fertiliteta. Temeljni proces koji se odvija u starosnoj strukturi fertilnog kontingenta u Hrvatskoj jest njegovo starenje. Naime, udio generacije žena u starijem dijelu fertilne dobi, koji ima praktično zanemariv utjecaj na razinu reprodukcije stanovništva, konstantno je rastao. Tako je udio žena u dobi »35 i više godina« u ukupnom fertilnom kontingentu ženskog stanovništva Hrvatske porastao sa 37,7% u 1961. (kada je već bio relativno visok) na 39,9% u 1981. Istovremeno se udio dobnih grupa žena s najvećim fekonditetom (potencijalnom plodnosti), tj. dobnih grupa 20-24 i 25-29 godina, smanjio sa 32,3% na 31,2%, a udio dobne grupe 30-34 godine također se smanjio sa 16,4% na 14,6%.

Starenje fertilnog kontingenta ženskog stanovništva Hrvatske ilustriraju i slijedeći odnosi: ukupan broj žena u fertilnoj dobi porastao je između 1961. i 1981. za 8,3%; broj žena u dobi 20-29 godina porastao je za svega 4,9%, a broj žena u dobnim grupama veoma niske plodnosti (35 i više godina) porastao je najbrže, čak za 8,9%. Prema tome, promjene u dobnj strukturi fertilnog ženskog stanovništva, nepovoljno su djelovale na razinu reprodukcije.

Reproduksijsko ponašanje pojedinih dobnih grupa u okviru fertilne dobi pokazuju, kako je poznato, specifične stope fertiliteta ženskog stanovništva po dobi. U okviru četiri karakteristična tipa reprodukcije stanovništva koje nalazimo u Jugoslaviji stanovništvo Hrvatske (zajedno sa stanovništvom Vojvodine i SR Srbije bez teritorija pokrajina) pripada prvom tipu.⁹ Karakteriziraju ga i u ranijim godinama, a naročito nakon 1960, veoma niske specifične stope fertiliteta po dobi i to u svim dobnim grupama, uz naglašeni pad tih stopa u dobi nakon 30 godina. Detaljnija numerička obilježja tih stopa za Hrvatsku pokazuje tabela br. 2.

Iz podataka prethodne tabele proizlaze neke opće značajke reproduksijskog ponašanja stanovništva Hrvatske. Specifične stope fertiliteta u svim dobnim grupama (osim grupe 15-19 godina) pokazale su *prosječnu* tendenciju smanjivanja između godina 1950. i 1982. uz napomenu da je u svim dobnim petogodištima poslije tridesete godine taj pad od godine 1950. i dalje konstantan, a u dobnim grupama 20-24 godine i 25-29 godina vidljive su oscilacije nakon godine 1970., korespondentne s oscilacijama opće stope nataliteta i fertiliteta. Specifične stope fertiliteta u dobi 20-24 godine i 25-29 godina po-

⁹ SR Slovenija ulazi u drugi tip koji obilježavaju također relativno niske, ali znatno ujednačenije stope fertiliteta po dobi. (Vidjeti: Breznik, Mojić, Rašević, Rančić: »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, Beograd, 1972).

Tabela br. 2.

SPECIFIČNE STOPE FERTILITETA PO DOBI*
 U SR HRVATSKOJ (U PROMILIMA)

Starost majke	Godina				
	1950.	1960.	1970.	1980.	1985.
Specifične stope fertiliteta po dobi					
Ukupno	87,2	70,1	51,3	58,3	54,8
15-19 g.	36,9	44,0	46,9	45,4	38,4
20-24 g.	166,4	153,1	133,6	159,3	149,1
25-29 g.	163,2	122,3	96,9	107,3	108,7
30-34 g.	115,1	70,7	53,1	50,8	48,4
35-39 g.	70,2	35,9	22,5	17,2	16,6
40-44 g.	31,5	12,7	5,9	4,2	3,0
45-49 g.	4,0	1,1	0,6	8,3	0,2

*Specifična stopa fertiliteta jest kvocijent broja djece koju su rodile majke stare x godina (Nx) i broj žena starih x godina (Pf, x)

Izvor: »Demografska statistika«, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1987.

rasle su u odnosu na godinu 1970, ali su i pored toga bile na nižoj razini nego 1950. No, budući da je taj porast bio najjači u dobi najveće potencijalne plodnosti (20 do 29 godina), to je povoljno djelovalo na razinu opće stope nataliteta i fertiliteta koje su također privremeno porasle. Nadalje, u svim je dob- nim grupama značajnima za reprodukciju razina tih stopa vrlo niska. I u navedenom je razdoblju vidljiva tendencija *sužavanja* dobnih granica rađanja od raspona dobi od 20 do 34 godina (u 1950) na raspon dobi između 20 do 29 godina u šezdesetim, sedamdesetim i na početku osamdesetih godina.¹⁰ To potvrđuju vrijednosti specifičnih stopa fertiliteta po dobi koje su iznad "kritične razine" 100,0, počevši od 1960. pa dalje, ali samo za dobne grupe 20-24 i 25-29 godina.

U okviru razmatranja kretanja agregatnih i specifičnih pokazatelja fertiliteta i reprodukcije stanovništva često se postavlja pitanje: zbog čega je došlo do određenog "oporavka", odnosno povećanja nataliteta i fertiliteta poslije godine 1970? Taj je "oporavak", odnosno porast, u sedamdesetim godinama uslijedio vezano uz dvije grupe činilaca i to demografskih i socio-ekonomskih. Obje su grupe djelovale zajednički stvarajući povoljnije uvjete za reprodukciju stanovništva.¹¹ Utjecaj demografskih činilaca vezan je uz promjene u dobnoj strukturi ženskog stanovništva, odnosno uz priliv u fertilnu dob relativno brojnije generacije rođenih u toku pedesetih godina u uvjetima

¹⁰ Takve se značajke reprodukcijskog ponašanja vide u Vojvodini, Srbiji bez pokrajina i Sloveniji kao i u drugim evropskim razvijenim zemljama. (Za SR Srbiju vidjeti: R. Petrović: "Društvo i stanovništvo - Makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije", Ekonomski Institut, Beograd 1978).

¹¹ Vidjeti: A. Wertheimer-Baletić: "Reprodukcija stanovništva i društveni razvoj", Uvodno izlaganje za Okrugli stol na temu: "Socio-biološka reprodukcija društva", Žena, br. 2/1981, Zagreb

višeg, poslijeratnog nataliteta. U to su se vrijeme mogla vidjeti određena socio-ekonomska poboljšanja u uvjetima za reprodukciju, a to zahvaljujući angažiranoj politici društva prema obitelji i zahvaljujući nekim mjerama poreske politike, stambene politike i zdravstvene politike. Tako je primjerice tada zakonski omogućeno produženje porodiljskog dopusta (do godine dana), dane su neke poreske olakšice ovisno o broju djece, izgrađivani su "stanovi solidarnosti", vidljiva su poboljšanja zdravstvene posebno perinatalne zaštite.

U osamdesetim i devedesetim godinama, međutim, demografski će faktor djelovati prema smanjivanju nataliteta i fertiliteta. Tada u fertilnu i ženidbenu dob pristižu malobrojne generacije rođene u uvjetima niskog i opadajućeg fertiliteta šezdesetih godina. Stoga će približno do kraja svršetka stoljeća, a ako ne bude promjene u razini nataliteta — i poslije, efekt promjena u dobnoj strukturi stanovništva djelovati prema snižavanju nataliteta (fertiliteta). Da bi se barem donekle kompenzirao taj nepovoljni demografski utjecaj, morali bi se poboljšati opći uvjeti za reprodukciju stanovništva. Sadašnje ekonomske teškoće s kojima se suočava cijela Jugoslavija ne bi smjele predstavljati faktor koji bi onemogućio koncipiranje adekvatne populacijske politike kao primarno dugoročne politike u okviru politike društvenog razvitka.

Iako je u etapi razvirka stanovništva koja slijedi nakon završetka tranzicije natalitet temeljna dugoročna odrednica reprodukcije stanovništva, potrebno je osvrnuti se na bitna obilježja kretanja nataliteta. Ako kao reprezentanta razine mortaliteta uzmemo srednje trajanje života, možemo konstatirati da je ono u Hrvatskoj i Jugoslaviji značajno poraslo, a to indicira pad općeg i specifičnog mortaliteta dojenčadi, a ujedno i opći progres u zdravstvenom standardu našeg stanovništva. Srednje trajanje života muškog stanovništva Hrvatske poraslo je sa 59,05 godina u razdoblju 1952-1954. na 66,64 godine u 1980-1982. U Jugoslaviji je istovremeno poraslo sa 56,92 g. na 67,66 g. Srednje trajanje života ženskog stanovništva Hrvatske istovremeno je poraslo sa 63,20 godina na 74,15 godina, a u Jugoslaviji sa 59,33 godine na 73,23 godine. Iza takvog porasta srednjeg trajanja života, koje indicira opći društveno-ekonomski progres, krije se pad specifičnih stopa mortaliteta po dobi, a naročito pad stope mortaliteta dojenčadi u poslijeratnom razdoblju.

No, kada konstatiramo da je nastupio pad specifičnih stopa mortaliteta po dobi, potrebno je reći da se u Hrvatskoj javlja relativno viši mortalitet muškog stanovništva, i to već u dobi poslije 40 godina. To je i s društveno-ekonomskog i sa zdravstvenog stajališta zabrinjavajuća pojava, jer je s time povezana i viša stopa mortaliteta i invalidnosti tih dobnih kategorija stanovništva, pa zdravstvena politika mora na takve uvjete obratiti posebnu pažnju.

Stope reprodukcije stanovništva (bruto i neto), koje su pokazatelji opsega reprodukcije ženskog stanovništva, također su se u narednom razdoblju smanjivale. Bruto stopa reprodukcije¹² iznosila je u nas u godini 1950 - 1,49, u 1960 - 1,07, u 1970 - 0,88, u 1980 - 0,93 i u godini 1985 - 0,88. Neto stopa reprodukcije pokazuju broj živorođene ženske djece, koju će roditi sada rođena dje-

¹² Ona pokazuje prosječan broj ženske djece koju bi rodila sada živorođena djevojčica u toku svog fertilnog razdoblja, uz uvjet da sve one dožive kraj toga razdoblja (dakle, uz zanemarivanje utjecaja mortaliteta).

vojčica u toku svog fertilnog razdoblja (pod uvjetom nepromijenjenih tekućih stopa fertiliteta i mortaliteta po dobi). Njezina "kritična razina" koja obilježava nivo jednostavne reprodukcije ženskog stanovništva jest 1,0. Neto stopa reprodukcije smanjena je u Hrvatskoj ispod te razine već godine 1958. Naime u 1950. ona je iznosila 1,27, u 1960 – 0,92, u 1970 – 0,81, u 1980 – 0,89 i u 1985. – 0,85.¹³ Tzv. stopa totalnog fertiliteta, koja pokazuje prosječan broj djece (muške i ženske) na jednu ženu¹⁴, pokazatelj je reprodukcije ukupnog stanovništva. U Hrvatskoj se stopa totalnog fertiliteta kretala kako slijedi: u 1950. iznosila je 2,52, u 1960 – 2,04, u 1970 – 1,79, u 1980 – 1,92 i u 1985 – 1,83, a njezina kritična razina iznosi 2,1. Razine tih stopa jasno pokazuju da u Hrvatskoj već oko tri decenije nije više osigurana jednostavna reprodukcija stanovništva.

Navedeni pokazatelji omogućuju nekoliko značajnih konstatacija za objektivnu ocjenu razine i toka reprodukcije stanovništva našeg područja. Svi navedeni pokazatelji ukazuju prije svega na veoma *nisku razinu* fertiliteta stanovništva SR Hrvatske, *nedovoljno* da bi se osiguralo normalno obnavljanje stanovništva. U demografskoj se teoriji veoma niskim fertilitetom smatra onaj fertilitet koji rezultira neto stopom reprodukcije od 1,0 i manjom od 1,0. Razina te stope manje od vrijednosti 1,0 – kako smo istakli, dostignuta je u Hrvatskoj već godine 1958. Instrukтивно je napomenuti da je u godini 1980 čak i bruto stopa reprodukcije u Hrvatskoj snižena ispod vrijednosti od 1,0 pri čemu valja znati da bruto stopa reprodukcije predstavlja gornju, teorijsku granicu reprodukcije stanovništva, jer apstrahira od aktualne smrtnosti žena do kraja fertilnog razdoblja života.

Do identičnog, ali po implikacijama za reprodukciju stanovništva još značajnijeg zaključka, dovodi nas praćenje razine tzv. stope totalnog fertiliteta koja je reprezentativniji pokazatelj reprodukcije stanovništva jer nije pod utjecajem dobne strukture žena u fertilnom razdoblju (kao što su opća stopa nataliteta i fertiliteta). U demografskoj je teoriji poznato da je jednostavna reprodukcija stanovništva osigurana ako veličina te stope iznosi 2,1. U SR Hrvatskoj ta je stopa godine 1985. iznosila 1,83, znači da jedna žena prosječno rađa manje od dvoje djece, pa obnavljanje ukupnog stanovništva, kao agregatni izraz obnavljanja pojedinih generacija, u nas više nije osigurano već od polovine šezdesetih godina.¹⁵ Ta konstatacija stoji i pored određenih oscilacija te stope u toku sedamdesetih godina, tj. njenog svojevremenog povećanja, jer je vrijednost te stope i kada je porasla (1980. i 1985.g. prema 1970.g.) još uvijek bila znatno ispod "kritične razine" potrebne za obnavljanje stanovništva. Činjenica da ukupno stanovništvo po broju još uvijek raste, mada i po niskoj i opadajućoj stopi, može se objasniti postojećim karakteristikama dobne strukture stanovništva koja je i pored izrazitih brojčanih neravnomjernosti između pojedinih dobnih grupa još uvijek relativno povoljna – vezano uz prije formirane značajke dobne strukture. No, imajući u vidu promjene koje se u toj strukturi odvijaju pod utjecajem smanjivanja nataliteta u ukupnom se stanovništvu sve više povećava udio starijih dobnih grupa, a već se od prije 1961. brojčano

¹³ Izračunano na temelju prethodnih podataka za godinu 1985: (procjena autora)

¹⁴ Uz uvjet djelovanja sadašnjih specifičnih stopa fertiliteta i mortaliteta po dobi.

¹⁵ Već je godina 1960. stopa totalnog fertiliteta iznosila 2,04, a 1965. se blago povećala na 2,1, da bi se nakon toga konstantno nalazila ispod te "kritične razine".

smanjuje broj mladih (u dobi 0-15 godina). Zato daljnji pad nataliteta uz odgovarajuće demografske strukturne promjene koje ga prate dovodi do procesa prijelaza s proširene reprodukcije stanovništva s niskim i opadajućim stopama rasta, kakvu imamao u Hrvatskoj već u toku posljednja dva desetljeća, na stacionarnu, a zatim na opadajuću reprodukciju, odnosno depopulaciju.

Vezano uz regionalno diferencirane značajke demografskih kretanja i privrednog razvitka u Hrvatskoj postoje područja (općina i zajednica općina) u kojima je tzv. prirodna depopulacija (višak broja umrlih od broja rođenih) već odavno u toku. Ne ulazeći na ovom mjestu u detaljniju regionalnu analizu diferencijalnog kretanja stanovništva po užim područjima SR Hrvatske konstatirat ćemo dvije temeljne značajke tih kretanja: a) da se porast ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj, regionalno gledano, ostvaruje preko porasta stanovništva u manjem broju općina u kojima se nalaze veći regionalni urbano-industrijski centri (Zagreb, Split, Rijeka, Osijek); b) da se proces depopulacije u granicama Hrvatske u poslijeratnom razdoblju *prostorno* širi. Tako je u posljednjih deset godina, između godina 1977. i 1987, broj općina u Hrvatskoj u kojima je zabilježen prirodni pad stanovništva (višak umrlih nad rođenima) porastao od 24 općine na 59 općina. Prirodnom depopulacijom ili prirodnim padom stanovništva zahvaćene su u godini 1987. sve općine u okviru Zajednice općina Gospić, sve općine u okviru Zajednice općina Bjelovar, sve općine Zajednice općina Karlovac, većina općina Zajednice općina Sisak, gotovo sve općine Zajednice općina Zagreb i jadranski otoci.¹⁶ Sve to govori i o veoma nepovoljnoj regionalnoj demografskoj situaciji u nas koja traži urgentnu društvenu akciju i u politici regionalnog ekonomskog razvitka.

3. Iako je prirodno kretanje stanovništva bitno determiniralo ukupno kretanje stanovništva, migracije su također bile njegova značajna determinanta. Stoga je prilikom razmatranja dinamike ukupnog broja stanovnika Hrvatske potrebno razmotriti i osnovne značajke ukupnih migracija. SR Hrvatska je u pogledu migracija vrlo dinamično, otvoreno područje. Imajući u vidu djelovanje ukupnih migracija (unutrašnjih i vanjskih) na kretanje stanovništva, možemo konstatirati da je područje Hrvatske u Jugoslaviji u poslijeratnom razdoblju u cjelini uzevši *emigracijsko* područje. To znači da su ukupni tokovi iseljavanja iz Hrvatske bili brojčano veći od ukupnog useljavanja. Na veličinu porasta stanovništva naše republike znatno je utjecao negativni saldo ukupnih migracija (Vidjeti tabelu br. 3).

Podaci tabele pokazuju da je ukupan porast stanovništva SR Hrvatske (kao i Jugoslavije) u poslijeratnom razdoblju bio primarno uvjetovan prirodnim prirastom stanovništva. Taj bi porast, da nije bilo nepovoljnog utjecaja ukupnog migracijskog salda, bio veći od stvarno zabilježenog. Ukupan migracijski saldo za Hrvatsku bio je neznatno pozitivan samo u razdoblju između godina 1961 i 1971. Ukupan negativni migracijski saldo (u unutrašnjim i vanjskim migracijama) smanjio se za 4,33% (ili 199.442) ukupni broj stanovnika SR Hrvatske u godini 1981.¹⁷

¹⁶ Detaljnije o tome: A. Wertheimer-Baletić: "Kretanje stanovništva SR Hrvatske - novije tendencije" Žena br. 2/1985, Zagreb. - Također M. Friganović: "Populacijska politika i egzodusna područja u SR Hrvatskoj", Stanovništvo br. 1-4, 1982 - 1984, Beograd.

¹⁷ Vidjeti: J. Gelo: "Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780 do 1981.g.", Globus, Zagreb, 1987. g., str. 194.

U međupopisnim razdobljima 1948-1953. i 1953-1961. ukupan je migracijski saldo bio izrazito negativan prvenstveno u vanjskim migracijama, ali i u unutrašnjim migracijama. Razdoblje koje obuhvaća godine 1961-1971, u pogledu migracija u Hrvatskoj, obilježavaju intenzivne unutrašnje (međurepubličke) migracije i tzv. ekonomska emigracija naših radnika u inozemstvo. U tom je razdoblju Hrvatska imala uglavnom uravnoteženu bilancu unutrašnjih i vanjskih migracija, pa se ukupni migracijski saldo kretao oko nule. U posljednjem međupopisnom razdoblju, tj. u razdoblju 1971-1981. ukupan je migracijski saldo postao ponovo negativan i to zbog utjecaja negativnih salda vanjskih migracija jer je saldo unutrašnjih migracija bio pozitivan. Ukupan migracijski saldo za našu republiku bio je negativan, a što je izravno značilo smanjivanje ukupnog porasta stanovništva. To se pojačalo poslije 1971. povezano s prijelazom dijela "privremeno" zaposlenih u inozemstvu u definitivno iseljene. Migracije su također po svom ukupnom efektu djelovale i na pojedine strukture stanovništva, naročito na dobno-spolnu strukturu, smanjujući prvenstveno dobnu grupu 20-40 godina, a posredno smanjujući i razinu fertiliteta. SR Hrvatska kao i naša ostala razvijenija područja (Slovenija, Srbija bez pokrajina, Vojvodina) imala je u poslijeratnom razdoblju relativno visok i rastući udio tzv. migrantskog (selidbenog) stanovništva. Njegov je udio u ukupnom stanov-

Tabela br. 3.

PORAST STANOVNIŠTVA, PRIRODNI RAST I UKUPAN MIGRACIJSKI SALDO
 U SR HRVATSKOJ I JUGOSLAVIJI (U MEĐUPOPISNIM RAZDOBLJIMA)

	Jugoslavija	SR Hrvatska
- godišnji prosjeci (u tisućama) -		
<i>Porast stanovništva:</i>		
1948-1953.	230,0	31,2
1953-1961.	195,8	28,0
1961-1971.	197,5	26,7
1971-1981.	182,9	15,0
<i>Prirodni prirast:</i>		
1948-1953.	258,5	43,6
1953-1961.	263,8	41,6
1961-1971.	220,1	26,5
1971-1981.	197,4	21,6
<i>Migracijski saldo:* (ukupno)</i>		
1948-1953.	-28,5	-12,4
1953-1961.	-68,0	-13,3
1961-1971.	-22,6	+ 0,1
1971-1981.	-14,5	- 6,6

*Migracijski saldo obuhvaća unutrašnje i vanjske migracije (tzv. ukupan migracijski saldo)

Izvor: D. Breznik: "Kretanje ukupnog stanovništva 1948-1981", Jugoslavenski pregled, Septembar, 1981, Beograd.

ništvu između 1953. i 1981. porastao sa 36,8% na 43,9%. Doseljenih iz druge republike/pokrajine prema popisu iz godine 1981. bilo je 368.000 ili 8,0% od ukupnog stanovništva Republike.

Pozitivan migracijski saldo Hrvatske u unutrašnjim migracijama (međurepublički/pokrajinski) pojavljuje se već nakon 1953, a pojačano nakon godine 1961. U razdoblju od 1953. do 1961. prosječan je migracijski saldo za Hrvatsku iznosio +2.100; u razdoblju 1961-1971. iznosio je +6.400, a u posljednjem međupopisnom razdoblju od 1971. do 1981. iznosio je prosječno godišnje +6.850. Tako je prema podacima popisa iz godine 1981. Hrvatska "primila" ukupno oko 430.000 stanovnika iz drugih republika/pokrajina, a istovremeno im je "dala" oko 346.000 svojih stanovnika, a što znači da je u tim migracijama imala pozitivan saldo u iznosu od oko +84.000 stanovnika.¹⁸

Najveći pozitivan migracijski saldo u međurepubličkim/pokrajinskim migracijama Hrvatska je ostvarila s Bosnom i Hercegovinom. U godini 1981. od ukupno 430.300 stanovnika koje je Hrvatska "primila" iz drugih republika/pokrajina bilo ih je 275.200 (ili 64,0%) iz Bosne i Hercegovine. Budući da je Hrvatska istovremeno Bosni i Hercegovini "dala" 57.200 stanovnika, Hrvatska je sa BiH ostvarila pozitivni migracijski saldo u iznosu od +218.000 stanovnika (ili +6.000 prosječno godišnje u razdoblju 1971-1981.) Pozitivan migracijski saldo, mada relativno malen po broju, Hrvatska je u tom razdoblju ostvarila i s Vojvodinom. Sa druge strane najveći negativan migracijski saldo (višak iseljenika nad doseljenicima) Hrvatska je u tom razdoblju imala sa SR Srbijom bez teritorije pokrajina, i sa Slovenijom (ali po veličini znatno manji). S ostalim republikama/pokrajinama Hrvatska je imala uglavnom manje ili više uravnoteženu migracijsku bilancu.

U slijedećem razdoblju SR Hrvatska može očekivati značajno smanjenje priliva stanovništva iz Bosne i Hercegovine, pa će stoga uz iste ostale prilike u međurepubličkim/pokrajinskim migracijama u razdoblju do svršetka stoljeća vjerojatno ostvarivati manji migracijski saldo. U pogledu vanjskih migracija, uz prijašnje definitivno odseljenje, u razdoblju nakon godine 1964. dolazi u našoj zemlji do izražaja vanjski migracijski tok, tzv. privremeno zapošljavanje naših građana u inozemstvu. Iako se ovdje u načelu ne radi o definitivnoj migraciji, taj je migracijski tok za demografska kretanja relevantan zato što se dio tih migracija s vremenom transformira iz privremene migracije u trajno iseljavanje, pa izravno djeluje na razvitak stanovništva područja iz kojega je porijeklom.

Popis stanovništva iz godine 1971. pokazao je da je na privremenom radu iz Jugoslavije bilo 671.908 radnika. Iz SR Hrvatske je to bilo 224.722 osobe ili 33,4% od ukupnog broja iz Jugoslavije. Popis stanovništva iz 1981. registrirao je smanjenje ukupnog broja radnika na radu u inozemstvu. Iz Jugoslavije bilo ih je 625.065, a iz Hrvatske 151.619 radnika. To je za 73.103 ili za 32,5% manje nego godine 1971. Udio radnika iz Hrvatske u ukupnom broju radnika u

¹⁸ Vidjeti detaljnije u radu D. Breznik: "Unutrašnje migracije u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata", referat za "Okrugli stol o migracijama", Centar za demografska istraživanja, prosinac, 1987, Beograd.

inozemstvu iz Jugoslavije iznosio je 24,3%.¹⁹ Pritome valja napomenuti da smanjenje broja radnika u inozemstvu iz Hrvatske nije samo odraz povećanja broja povratnika, nego istovremeno prijelaza određenog broja "privremenih" migranata u trajne migrante, što s demografskog stajališta predstavlja definitivni gubitak stanovništva.

Pri razmatranju promjena koje su nastale u karakteristikama tzv. privremenog zapošljavanja naših radnika u inozemstvu između popisa 1971. i 1981. potrebno je istaknuti znatan porast broja uzdržavanih članova obitelji radnika u inozemstvu. Njihov je broj iz Hrvatske porastao sa 30.134 u godini 1971. na 58.711 u godini 1981, odnosno za 28.566 ili za 94,8%.²⁰ Ta je pojava relevantna za demografske prilike Hrvatske zato što se radi o djeci koja čine tzv. drugu generaciju migranata od kojih su većina rođena u inozemstvu. Oni su još uvijek evidentirani kao naše stanovništvo, ali će sigurno znatan broj prijeći u kategoriju trajnih migranata.

Dobno-spolna struktura stanovništva jedna je od temeljnih demografskih struktura relevantnih za reprodukciju stanovništva. Ona odražava sadašnji razvitak stanovništva i iskazuje obilježja sadašnjeg razvitka, a osim toga je i bitna demografska odrednica budućeg razvitka stanovništva. Analiza promjena u dobno-spolnoj strukturi daje pouzdane pokazatelje za kratkoročno, srednjoročno i dugoročno *predviđanje* razvitka stanovništva, odnosno za planiranje budućeg društvenog razvitka, nije značajna samo apsolutna veličina, odnosno brojnost stanovništva u pojedinim funkcionalnim dobnim grupama i praćenje njihovih budućih promjena, već su naročito značajni *odnosi* koji se formiraju između tih dobnih grupa, koji su u različitim etapama razvitka stanovništva različiti i nameću različite demografske, ekonomske, socijalne i druge probleme koje je potrebno predvidjeti i rješavati.

Budući da promjene u spolnoj strukturi stanovništva Hrvatske pokazuju u poslijeratnom razdoblju tendenciju postepenog uravnoteženja broja muškog i ženskog stanovništva ukupno, zadržat ćemo se detaljnije samo na promjenama dobne strukture.

Dobna struktura stanovništva Hrvatske ukazuju na njegovu relativnu starost. Prosječna je starost stanovništva iznosila godine 1981. za muškarce 33,8 godina, a za žene 37,3 godine (prema 31,8 godina za muškarce i 34,1 godina za žene u Jugoslaviji). U komparaciji sa drugim republikama i pokrajinama SR Hrvatska ima jedno od najstarijih stanovništava. Starije stanovništvo od Hrvatske ima jedino Vojvodina. Konstatacija da Hrvatska ima jedno od najstarijih stanovništava Jugoslavije potvrđuje i podatak da je godine 1981. udio dobne skupine mladih (0-14 godina) u stanovništvu Hrvatske u istoj dobnj grupi stanovništva Jugoslavije iznosio samo 17,6% i da je bio znatno manji od udjela ukupnog stanovništva Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije (20,5). Udio stanovništva Hrvatske u dobi 15-24 godine u istoj dobnj grupi

¹⁹ Smanjen je broj radnika na radu u inozemstvu u godini 1981. prema 1971. također i u Bosni i Hercegovini, u Sloveniji i u Vojvodini, dok je u ostalim područjima u odnosu na 1971. zabilježeno povećanje. (Vidjeti: "Lica na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971.g.", Statistički bilten 679, Savezni Zavod za statistiku, 1971; za 1981.g. Saopštenje Saveznog Zavoda za statistiku br. 259, 1982.g., Beograd.

²⁰ Prema: Ivo Baučić "Konačni rezultati popisa jugoslavenskih građana u inozemstvu i povratnika iz inozemstva do 1981. g." "Migracije" Mjesečnik Centra za istraživanje migracija, br. 8-9/1982.g., Zagreb.

stanovništva Jugoslavije iznosio 18,9%, a stanovništva u dobi 25-64 godine 21,4%. U staračkom stanovništvu Jugoslavije udio staračkog stanovništva Hrvatske iznosi čak 25,8%.

Usporedba dobnih piramida stanovništva Hrvatske u godinama popisa pokazuje da su one prilično *neuravnotežene* zbog postojanja tzv. krnjih, ratnih generacija koje su posljedica direktnih i indirektnih ratnih gubitaka. Direktni se gubici odnose na gubitke (smrtnosti) stanovništva u ratu, a indirektni na naostvareni natalitet zbog smanjenog nataliteta u doba ratnih prilika. Veza no uz odmicanje vremena, odnosno uz prevladavanje u ukupnom stanovništvu uravnoteženih generacija rođenih poslije rata, dolazi do izražaja tendencija postepenog *uravnoteženja* dobne strukture. U promjenama dobne strukture prevladavaju utjecaji primarno uzrokovani dugoročnim opadanjem nataliteta, pa su stoga te promjene vidljive postepeno (Vidjeti tabelu br. 4).

Tabela br. 4.

UKUPNO STANOVNIŠTVO SR HRVATSKE PO VELIKIM
DOBNIM GRUPAMA U POPISIMA GODINE
1953, 1961, 1971. I 1981.

Godina popisa	Broj stanovnika u dobnim grupama*		
	0-14 god.	15-64 (muškarci) 15-59 (žene)	65 i više (muškarci) 60 i više (žene)
1953. god.	1.064.195	2.519.038	352.492
1961. god.	1.132.067	2.614.227	408.749
1971. god.	1.002.489	2.843.979	555.476
1981. god.	963.700	2.983.331	618.088
<i>Međupopisna promjena (u apsolutnom iznosu)</i>			
1953-61.	67.872	95.189	56.257
1961-71.	-129.578	229.752	146.727
1971-81.	-38.789	139.352	62.612
<i>Verižni indeksi međupopisne promjene</i>			
Indeks			
1961/1953	106,4	103,8	116,2
1971/1961	88,6	108,8	135,9
1981/1971	96,1	104,9	111,3
<i>Struktura (%)</i>			
1953. god.	27,0	64,0	8,9
1961. god.	27,2	62,9	9,8
1971. god.	22,8	64,6	12,6
1981. god.	21,1	65,4	13,5

*Razlika između broja ukupnog stanovništva za pojedinu godinu popisa (vidi tabelu br. 1) i zbroja stanovnika u tri navedene dobne skupine (u ovoj tabeli) odnosi se na stavku »Nepoznato«.

Izvor: Knjige popisa stanovništva 1953, 1961. i 1971. i Statistički godišnjak SR Hrvatske 1988. godine (Republički Zavod za statistiku SR Hrvatske, Zagreb)

Podaci pokazuju slijedeće osnovne karakteristike promjena u dobnoj strukturi stanovništva Hrvatske u poslijeratnom razdoblju: 1) smanjuje se broj i udio mladog stanovništva; 2) lagano raste broj i udio stanovništva u radno-sposobnoj dobi, 3) najjače raste broj i udio staračkog stanovništva. U razdoblju 1953-1981. broj mladih (0-14 g.) smanjen je za ukupno 100.495, ili za 9,5%, a njegov udio u ukupnom stanovništvu Hrvatske s 27,0% na 21,1%. Opadanje broja mladog stanovništva, koja čine osnovu buduće biološke reprodukcije i radnih resursa, započelo je u nas, kako pokazuju podaci u tabeli, već nakon godine 1961. Radni se kontingent stanovništva povećao u navedenom razdoblju za ukupno 464.293 ili za 18,4%, a njegov udio u ukupnom stanovništvu sa 64,0% na 64,8%. Staračko stanovništvo brojčano, a i po udjelu, pokazalo najbrži porast, što je odraz intenzivnog demografskog starenja u Hrvatskoj. Broj staračkog stanovništva porastao je između godine 1953. i 1981. za ukupno 265.596 stanovnika ili za 75,3%. Istovremeno je njegov udio u ukupnom stanovništvu Hrvatske porastao sa 8,9% na 13,5%.

U osamdesetim i devedesetim godinama smanjuje se brojnost mladih generacija jer u fertilnu dob ulaze manje brojne generacije rođene nakon godine 1955, a što će dovesti do daljeg opadanja nataliteta. Zato će se smanjivanje mladog stanovništva ubuduće pojačati, i to kako po broju, tako i po njihovom udjelu. Zbog istih će se razloga intenzivirati i *starenje* fertilnog i radnog kontingenta stanovništva, odnosno smanjit će se priliv mladih generacija u fertilnu i radnu dob.

Smanjenje porasta staračkog stanovništva u razdoblju 1971-1981. prema razdoblju 1961-1971. g. (sa 35,9% na 11,3%) privremena je pojava. Naime u dob 60-64 godina i 65-69 godina ušla je tada malobrojna, krnja ratna generacija. U razdoblju do svršetka stoljeća u staračku dob ulaze brojčano veće generacije koje se sada nalaze u starijem dijelu radnog kontingenta, a to će brojčano pojačati proces starenja. Posebno se ne smije gubiti iz vida da će u toku prve dvije decenije 21. stoljeća, u dob »60 i više godina« ulaziti poslije rata rođena najbrojnija generacija, a to će uz stalnu tendenciju produženja ljudskog vijeka naročito povećati broj staračkog stanovništva. Tako se predviđa da će u 2.001. godini taj udio iznositi 20,2%, a u 2021. godini 23,6%,²¹ dakle, to je gotovo jedna četvrtina ukupnog stanovništva Hrvatske.

Međusobni omjer pojedinih funkcionalnih dobnih skupina stanovništva na određenom području značajan je za planiranje proizvodnje, privredne odnosno neprivredne potrošnje i uopće za planiranje društvenog razvitka. Tzv. koeficijenti dobne ovisnosti pokazatelj su međusobnih odnosa dobnih skupina. Oni su u Hrvatskoj po tendenciji promjena, po veličini i po međusobnim odnosima takvi kakvi su općenito karakteristični za područja s niskim i opadajućim natalitetom. (Vidjeti tabelu br. 5).

Koeficijenti ukupne dobne ovisnosti u Hrvatskoj relativno su niski kao i u drugim područjima u kojima je proces demografske tranzicije završen. Po svojoj veličini oni su ispod razine 60,0 (osoba u »ovisnoj dobi« na 100 osoba u radnoj dobi), što je prije svega odraz opadanja broja i udjela mladog stanovništva koje čini reprodukcijску bazu populacije.

²¹ Vidjeti: »Projekcije stanovništva Jugoslavije 1981-2021«, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984.

Tabela br. 5

KOEFIČIJENTI DOBNE OVISNOSTI STANOVNIŠTVA SR HRVATSKE
– na 100 stanovnika –

Godina popisa	Koeficijenti dobne ovisnosti		
	Koeficijenti ukupne dobne ovisnosti*	Koeficijenti dobne ovisnosti mladih**	Koeficijenti dobne ovisnosti starih***
1953.	56,3	42,3	14,0
1961.	58,9	43,3	15,6
1971.	54,9	35,2	19,5
1981.	53,0	32,3	20,7

* Kvocijent sume broja stanovnika starih 0–14 godina i stanovnika starih »65 i više godina« s ukupnim brojem stanovnika u radnoj dobi života (15–64 godina).

** Kvocijent broja mladih (0–15 godina) i broja stanovnika u radnoj dobi (15–64 godina)

*** Kvocijent broja stanovništva starog »65 i više godina« i broja stanovnika u radnoj dobi (15–64 godina)

Iskazano opadanje koeficijenata ukupne dobne ovisnosti sa 56,3 u 1953. na 53,0 u 1981. uvjetovano je, međutim, isključivo smanjivanjem koeficijenata dobne ovisnosti mladog stanovništva. Koeficijenti dobne ovisnosti mladih znatno su smanjeni između 1953. i 1981. g. i to sa 42,3 na 32,3 (osoba u dobi 0–15 godina na 100 onih u radnoj dobi života). To je smanjenje još intenzivnije ako razmatramo samo razdoblje nakon godine 1961. kada je otpočelo smanjivanje broja mladih u Hrvatskoj. Porast koeficijenata dobne ovisnosti starog stanovništva (65 i više godina) prisutan je u cijelom razmatranom razdoblju nakon 1953. U budućem razdoblju ubrzat će se dalji porast dobne ovisnosti starog stanovništva, a to će dalje pojačati poremećaje u odnosima udjela mladog i starog stanovništva u Republici.

Proces demografskog starenja, koji je danas u punom zamahu u zemljama s niskim natalitetom,²² nesumnjivo je izraz društvenog progresa, posebno progresa zdravstvene zaštite i razvitka medicinskih znanosti. No, neovisno o tome, ako se dalje nastavi opadanje nataliteta, uz ostale iste uvjete, nastat će mnogobrojni problemi koji će se odnositi na potrebu osiguranja određene kvalitete života staračkog stanovništva.

Čak će uz maksimalno korištenje kumuliranog znanja i iskustva starog stanovništva probleme koji će nastajati s rastućim brojem starog stanovništva u ekonomskoj, socijalnoj i drugim oblastima društvenog života valjati rješavati *usporedno* s povećanom brigom o podmlatku, dakle o stvaranju uvjeta za reprodukciju stanovništva, barem na razini obnavljanja generacija.

4. Cjelokupno prethodno razmatranje pokazuje da su sadašnje karakteristike reprodukcije stanovništva u SR Hrvatskoj nepovoljne, kako sa globalnog, tako i sa strukturnog aspekta budućeg razvitka stanovništva i društveno-

²² Vidjeti: J. Daric: »Veillissement de la population et prolongement de la vie active«, Paris 1948; E. Rosset: »Proces starzenia sie ludnosti«, Warszawa 1959.; također Nations Unies: »Le vieillissement des populations et ses conséquences économiques et sociales«, New York, 1956.

ekonomskog razvitka. To je činjenica koja u sadašnjem trenutku nameće potrebu sagledanja ozbiljnosti problema pred kojima se nalazi naša zajednica.

Da bismo ilustrirali tu činjenicu, ovdje ćemo izložiti rezultate projekcija stanovništva za razdoblje od slijedećih četrdeset godina, tj. od godine 1981. do 2021. koje je izradio Centar za demografska istraživanja u Beogradu.²³ Varijanta niskog fertiliteta rađena je uz pretpostavku da će se dosadašnji trendovi u pogledu kretanja specifičnih stopa fertiliteta po dobi u slijedećem razdoblju nastaviti u smislu već izražene tendencije njihova smanjivanja. Varijanta srednjeg fertiliteta pretpostavlja aktivnu populacijsku politiku u toku cijelog razdoblja projekcije, tj. njezin znatan utjecaj na povećanje fertiliteta na područjima niskog fertiliteta, a to znači da se projekcija ukupnog broja stanovništva i njegove strukture neće realizirati bez stimulativne populacijske politike. U suprotnom, odnosno ako do toga ne dođe, ostvarilo bi se stanje predviđeno tzv. varijantom niskog fertiliteta navedenih projekcija.²⁴ (Vidjeti tabelu br. 6).

Tabela br. 6.

UKUPAN BROJ STANOVNIKA HRVATSKE I JUGOSLAVIJE
 – PREMA PROJEKCIJAMA STANOVNIŠTVA 1981–2021. g.

	Broj stanovnika u popisu 1981. g. (u tisućama)	Broj stanovnika u 2021. godini (u tisućama)	
		Varijanta niskog fertiliteta	Varijanta srednjeg fertiliteta
Jugoslavija	22.425	25.156	27.560
SR Hrvatska	4.601	4.512	5.030

Iz v o r: »Projekcije stanovništva Jugoslavije, 1981–2021« op. cit.

Podaci projekcija pokazuju da će se u slučaju nastavljanja dosadašnjih trendova u kretanju specifičnih stopa fertiliteta po dobi, uz odsutnost aktivne populacijske politike, ukupan broj stanovnika Hrvatske početi smanjivati poslije 2001. godine.²⁵ U godini 2021. u odnosu na 1981. ukupan broj stanovnika Hrvatske smanjio bi se za oko 89.000 ili za 2,0%, a udio stanovništva Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije smanjio bi se istovremeno sa 20,5% na 17,8%. Prema varijanti srednjeg fertiliteta, koja predstavlja optimističku varijantu projekcija, ukupan broj stanovnika Hrvatske povećao bi se 2021. u odnosu na 1981. za oko 429.000 ili za 9,3%. Udio stanovništva Hrvatske u stanovništvu Jugoslavije i dalje bi opadao, tj. smanjio bi se u godini 2021. na 18,3%.

²³ »Projekcije stanovništva Jugoslavije 1981–2021«, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, 1984.

²⁴ Vidjeti detaljnije: G. Todorović: »Osnovne projekcije stanovništva po starosti i spolu 1981–2021« Jugoslavenski pregled, Jul–Avgust, 1985.

²⁵ Po ovoj bi se varijanti projekcije prvo počeo smanjivati ukupan broj stanovnika Vojvodine i to već nakon godine 1991.

Ako sada razmotrimo projekcije stanovništva po pojedinim funkcionalnim dobnim grupama, prema varijanti srednjeg fertiliteta, u svim područjima Jugoslavije, osim Kosova, a naročito u našim niskonatalitetnim područjima, dakle i u Hrvatskoj, vidjet ćemo da se nastavljaju do godine 2021., i uz pretpostavku provođenja aktivne populacijske politike, prije iskazane tendencije promjena u dobnj strukturi stanovništva: opadanje udjela mladog stanovništva, opadanje udjela radnog kontingenta stanovništva, uz povećanje udjela staračkog stanovništva. Slijedeća tebare prezentira podatke o broju stanovnika po velikim dobnim grupama za Hrvatsku u razdoblju 1981-2021. (Vidjeti tabelu br. 7).

Tabela br. 7.

PROJEKCIJA STANOVNIŠTVA SR HRVATSKE PO DOBNIM GRUPAMA,
ZA RAZDOBLJE 1981-2021. (VARIJANTA SREDNJEG FERTILITETA)

Godina	Broj stanovnika (000)				Struktura (%)		
	Svega	0-14 g.	15-64 g.	65 i više	0-14 g.	15-64 g.	65 i više
1981.	4601	971	3102	528	21,1	67,4	11,5
1991.	4722	975	3200	547	20,6	67,8	11,6
2001.	4845	970	3166	709	20,0	65,3	14,6
2011.	4926	981	3215	730	19,9	65,2	14,8
2021.	5030	999	3162	869	19,9	62,8	17,3

Iz v o r: »Projekcije stanovništva...«, op. cit. (Tabela za SR Hrvatsku)

Podaci projekcija u gornjoj tabeli indiciraju nastavljanje procesa promjena u dobnj strukturi stanovništva Hrvatske koje su došle do izražaja već u prijašnjem razdoblju, ali – uz usporavanje tempa tih promjena. Udio mladog stanovništva opada sve do godine 2011, kada bi – prema projekciji – prestao opadati. Istovremeno bi, broj mladog stanovništva, kako pokazuje projekcija, prestao opadati u apsolutnom iznosu već nakon godine 2001, jer se pretpostavlja da će stimulativna populacijska politika u prethodne dvije decenije već pokazati svoje rezultate.

Zato udio radnog kontingenta u ukupnom stanovništvu konstantno opada, a to je vezano prije svega uz povećanje odliva stanovništva iz radne dobi determinirano povećavanjem staračkog stanovništva.

Broj staračkog stanovništva povećava se od 528.000 u godini 1981. na 869.000 u godini 2021 (dakle za 341.000 ili za 64,6%). Dok je u 1981. na 100 mladih stanovnika (u dobi 0-14 godina) dolazilo 54,4 stanovnika u dobi "65 i više godina", u godini 2021. taj se broj penje na 87,0. Udio staračkog u ukupnom stanovništvu Hrvatske 1981. iznosio je 13,5%, a u godini 2021. iznosio bi 17,3%. Prema tome će proces povećavanja broja i udjela staračkog stanovništva u narednih četrdeset godina punom snagom doći do izražaja čak i ako se bude provodila stimulativna populacijska politika. Ako se, međutim, ne pristupi provođenju adekvatne populacijske politike, postat će odnosi između relativnih dobnih skupina znatno nepovoljniji, a broj starog stanovništva bit će već u prvom desetljeću 21. stoljeća veći od broja mladih, što pokazuje varijanta niskog fertiliteta navedenih projekcija.

Imajući u vidu sadašnje demografske značajke i predvidive promjene u razvitku stanovništva SR Hrvatske, poželjno bi bilo zauzeti stavove i potrebnoj razini reprodukcije stanovništva. U uvjetima razvitka socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u Jugoslaviji i u Hrvatskoj afirmirale su se vrijednosti i shvaćanja koja čine temelj društvenog djelovanja i individualnog stava u oblasti reprodukcije stanovništva. Usporedo s radikalnim pozitivnim transformacijama nastalima u sferi reprodukcije stanovništva u okviru procesa demografske industrijalizacije, urbanizacije, porasta razine obrazovanja i sl. došlo je i do promjena koje su uvjetovale sadašnju nisku, za obnavljanje stanovništva nedostatnu razinu fertiliteta. Održavanje tako niske razine fertiliteta, odnosno prepuštanje njegova kretanja spontanim tokovima na dugi rok nesumnjivo bi imalo društveno nepovoljne posljedice i to za ukupan društveni razvitak republike, ne samo zbog smanjivanja ukupnog broja stanovništva, nego prvenstveno i zbog disproporcije u dobnoj i u drugim strukturama stanovništva koje bi predstavljale znatno ograničenje društvenog razvitka i vitalnosti društva.

Budući da populacijska politika podrazumijeva društveni utjecaj na sve komponente ukupnog broja kretanja stanovništva, ne smiju se iz razmatranja izostaviti migracije. Vidjeli smo da je Hrvatska izložena vrlo dinamičnim migracijama, pa se o tome pitanju moraju zauzeti decidirani društveni stavovi. Prethodna su razmatranja pokazala da je nizak porast stanovništva Hrvatske utjecao i negativan saldo ukupnih migracija. Trajan bi cilj politike demografskog i društveno-ekonomskog razvitka morao biti smanjivanje odlazaka u inozemstvo uz stimuliranje povratnih tokova, naročito mladih generacija naših građana. To bi djelovalo pozitivno i na razinu prirodnog porasta stanovništva i imalo bi relativno brze efekte. Također bi bilo potrebno, u pogledu migracija unutar Hrvatske, detaljno razraditi regionalnu razvojnu politiku. Vidjeli smo da je mnoga naša područja (općine) zahvatila snažna depopulacija, prirodna i ukupna, što uvjetuje da veliki dijelovi Republike ostaju bez stanovništva. Taj je proces kako je poznato, općenito uzevši posljedica industrijalizacije i urbanizacije koje prate suvremeni društveno-ekonomski razvitak, pa se stoga ne da zaustaviti, ali bi bilo poželjno da se uspori i da se preseljavanje stanovništva održava na kraćim distancama kako bi došlo do regionalno razvnomjernijeg rasporeda stanovništva i urbanih središta.

СТРЕМЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ НАСЕЛЕНИЯ СР ХОРВАТИИ

Резюме

Развитие населения СР Хорватии в послевоенном периоде, исследовано при помощи совокупного движения населения и его составляемых частей (природное движение и миграции) и перемена в демографических структурах показывают следующие важные характеристики: СР Хорватия является в Югославии территорией с низкой рождаемостью и характерным для неё является, также как и в нациях других территориях с низкой рождаемостью (Воеводина, СР Сербия без краев, Словения), замедление ставки роста совокупного населения и уменьшение его доли в совокупном населении Югославии. Это снижение в Хорватии обуслов-

лено, согласно с её характеристиками развития, в первую очередь снижением природного прироста населения, которое является результатом постоянного снижения рождаемости/фертильности и небольшого повышения смертности. Такие характеристики природного движения населения характерны в основном для территорий, в которых процесс демографической транзиции закончен. Но нужно упомянуть что на снижение совокупного прироста населения в СР Хорватии, одновременно со снижением природного прироста населения, повлияло и отрицательное миграционное сальдо (и во внутренних и во внешних миграциях, хотя в этих последних было доминирующим).

Отражение таких характеристик природного движения населения и миграций сказалось в значительных нарушениях в возрастном составе населения снижением числа и доли молодых, незначительным повышением трудоспособного населения, которое постепенно стареет и очень интенсивным повышением числа и доли пожилого населения. Имея ввиду факт что такие тенденции силой демографической инерции перемен в возрастной структуре продолжаютя, нужно ожидать что это будет иметь многочисленные неблагоприятные последствия на будущее развитие населения и на общественно-экономическое развитие на нашей территории.

DEVELOPMENT OF THE POPULATION IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA

Summary

An analysis of the development of the population in Croatia made by the author on the basis of its overall movement and its constituent elements (natural movement and migration) and of changes in demographic structures has shown the following relevant features: Croatia is a low-natality region in Yugoslavia characterized, like other low-natality regions in it (Vojvodina, the Socialist Republic of Serbia without provinces, the Socialist Republic of Slovenia) by a slowing growth rate of the total population and a decrease in its proportion in the total population of Yugoslavia. This decrease in Croatia is, in line with its developmental features, primarily the result of a drop in natural population increment due to a constant decline in natality fertility and a mild increase in mortality. These features of the natural movement of the population are generally characteristic for areas in which the process of demographic transition has ended. However, the decrease in the total population of Croatia, together with a fall in natural population increment, has also contributed to a negative migration balance (both in internal and external migration movements, although it has been dominant in the latter). These characteristics of the natural movement of the population have brought about considerable imbalances in its age structure through a decrease in the number and proportion of young people, a mild increase in the working-age population, which is gradually ageing, and through and intensive increase in the number and proportion of old people. Since due to the force of the demographic inertia of changes in the age structure such trends are continuing, it must be expected that they will have numerous unfavourable consequences for the further development of the population, and also for socio-economic development in Croatia.